

# Jan Prein (1901-1957)

## Pionier van een wetenschappelijke benadering van het liturgie-onderwijs

*Petra Versnel-Mergaerts*

### 1. Context

Herinnert u zich nog uw eigen liturgiedocent(en)? Weet u ook nog waarover zij precies les hebben gegeven? En hoe ze dat hebben vorm gegeven? Het zijn vragen die ik regelmatig stel in het kader van mijn onderzoek dat in februari 2004 van start is gegaan. De titel van dit onderzoeksproject luidt – voorlopig althans – *De beoefening van de liturgiewetenschap aan de rooms-katholieke theologische opleidingen in Nederland in de twintigste eeuw*. Dit project maakt deel uit van een omvangrijker historiografisch onderzoek naar de liturgiewetenschap in Nederland.<sup>1</sup> Vertrekpunt vormen de personen die het vak liturgie hebben gedoceerd aan theologische opleidingen in Nederland. Deze liturgiedocenten hebben het vakgebied in belangrijke mate een gezicht gegeven. Heel concreet zoom ik in op liturgiedocenten die een specifieke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in Nederland.<sup>2</sup> Eén van deze docenten is Jan Prein.



*J.A.M. Prein op 17-04-1935, de dag na zijn benoeming tot directeur van Rjisenburg*

Foto: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Jan (Johannes Adrianus Maria) Prein is geboren en opgegroeid te Bussum, in

<sup>1</sup> Mijn onderzoek vindt plaats vanuit de leerstoelgroep liturgiewetenschap aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Het historiografische project gaat uit van het Liturgisch Instituut dat aan deze faculteit gevestigd is.

<sup>2</sup> In mijn onderzoek beperk ik mij niet tot het verzamelen en analyseren van historische gegevens. Het doel is uiteindelijk om een bijdrage te leveren aan het huidige internationale debat omtrent de aard, de methode, de werkwijze en het object van de liturgiewetenschap, alsook aan het debat omtrent haar eigen identiteit, positie en profiel. Voor verdere literatuur hierover zie: L. VAN TONGEREN: 'Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland. Een aanzet en opzet voor een historiografisch onderzoeksprogramma', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 239-259, vooral noot 5 en 6.

een heel katholiek, haast klerikaal milieu.<sup>3</sup> Zijn familie is van Duitse afkomst; zijn overgrootvader was afkomstig uit Recke, een Westfaals dorpje vlakbij Osnabrück, en was vermoedelijk omwille van de zeer slechte economische omstandigheden aldaar – zoals velen in die tijd – in 1835 geëmigreerd naar Nederland. Zijn vader Josephus was opgegroeid in Schiedam, vlakbij Rotterdam. Na een opleiding tot leraar geeft deze Josephus eerst les aan een instituut te Zevenaar, waar ook priesterstudenten studeren. In 1898 echter verhuist hij naar Bussum om daar aan de tweede openbare school van dit dorp les te geven. Daarnaast wordt hij enkele jaren later directeur en leraar aan de gemeentelijke handelsavondschool te Bussum. Door deze functies behoort Josephus, evenals de dokter, de pastoor en de dominee, tot de notabelen van het dorp. Vooral met de parochiegeestelijken onderhoudt hij een intensief contact.

De moeder van Jan Prein, Anna Paardekooper, was de dochter van een kleermaker in Rijsenburg. Deze maakte onder andere kleding en paramenten voor het aartsbisschoppelijk grootseminarie aldaar. Tevens was haar vader wethouder in dit dorp. Door het werk van haar vader, de nabijheid van het grootseminarie en later ook door één van haar broers die priester wordt, is Anna het contact met de clerus als het ware met de paplepel ingegoten.

Uit het huwelijk van Josephus en Anna wordt op 30 september 1901 Johannes Adrianus Maria Prein als eerste kind geboren. Na hem volgen nog zes kinderen. Van de zeven kinderen zijn er uiteindelijk twee die zich geroepen voelen tot een Godgewijd leven. Jan kiest voor de weg van het priesterschap. Zijn jongste zus, Cilia, treedt in bij de Zusters van Amersfoort.<sup>4</sup>

## 2. Eigen opleidingstraject

De weg naar het priesterschap vangt voor Jan Prein aan op 10 september 1914 met een opleiding aan het aartsdiocesaan kleinseminarie te Culemborg. Daar ondergaat hij onmiskenbaar de invloed van twee pioniers van de Liturgische Beweging, te weten praeses Jan van Schaik en leraar Willem van Koeverden.<sup>5</sup> Met hun bijzonder kunstzinnig en liturgisch charisma drukken beide heren ja-

<sup>3</sup> J.H.M. PREIN: *J.A.M. Prein en 42 jaar Seminarie* ([s.l.] 2001) 5-8.

<sup>4</sup> PREIN: *J.A.M. Prein* 47 en 83.

<sup>5</sup> L. ROGIER & N. DE ROOY: *In vrijheid herboren* (?s-Gravenhage 1953) 599. Voor meer informatie over J. van Schaik, zie: F. VAN DER MEER: *Praeses van Schaik* (Utrecht 1943); TH. HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt. Leuke belevenissen in lief en leed langs Rijn en Lek* (Utrecht 1985) 120-128; T. VAN SCHAİK: *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam 1997) 38-68; J. AALDERS: 'Seminarie-herinneringen', in J. ROES (red.): *Diocesane seminaries* (Nijmegen 1977 = KDC MemoReeks 5) 12-18; R. POST: 'President Mgr van Schaik', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 25 (1952) 77-83. Voor W. van Koeverden, zie: VAN SCHAİK: *Alfrink* 56-58; AALDERS: 'Seminarie-herinneringen' 18; HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt* 126 en 129-131.

renlang een grote stempel op de vorming van talloze kleinseminaristen. Bij Jan Prein wekken zij met name een grote liefde voor de liturgie.<sup>6</sup>

Op het grootseminarie Rijsenburg, waar Prein in september 1921 zijn theologische opleiding start, wordt deze liefde voor de liturgie nog verder gevoed. In het bijzonder directeur Harry Frank draagt hier veel toe bij. Als directeur is Frank niet alleen belast met de orde en tucht op het grootseminarie, maar ook met het vak liturgie. Ofschoon Frank geen didactisch wonder moet zijn geweest, wordt van hem gezegd dat hij als liturgiedocent resoluut het roer heeft omgegooid en de liturgische herleving binnen Rijsenburg heeft gebracht. Hij voerde de historische benadering van het vak liturgie in en begon volgens Frits van der Meer, een leerling van hem, als eerste van de Nederlandse liturgiedocenten die verbonden waren aan een seminarie colleges over paramentiek, architectuur en oudkerkelijke kunst te geven.<sup>7</sup> ‘Zo wees hij de weg naar een wereld van teksten, boeken en monumenten, waarin vroeger alleen een witte raaf van een liefhebber verdwaalde’.<sup>8</sup> Van Frank zijn er vandaag nog twaalf verschillende collegetraktaten te raadplegen in de Thomaasse-collectie van de universiteitsbibliotheek te Utrecht.<sup>9</sup> In deze traktaten gaat Frank inderdaad op zoek naar de historische achtergronden van diverse sacramenten en liturgische gebruiken.

### 3. Leraar zonder gespecialiseerde vooropleiding

Na zijn priesterwijding op 16 augustus 1925, wordt Jan Prein op 25 september benoemd tot kapelaan te Maarssen.<sup>10</sup> Ofschoon hij intelligent is, wordt hij dus

<sup>6</sup> J. WILDERBEEK: *Bewogen liturgie, een historische verkenning van de Liturgische Beweging toegepast op de Gemeenschapsmis* (doctoraalscriptie KTU 1994) 51; F. HAARMSMA: ‘Grote en blijvende verdiensten op het terrein van de liturgie’, in *Tijdschrift voor Liturgie* 41 (1957) 371.

<sup>7</sup> F. VAN DER MEER: ‘Deken H.F. Frank 25 jaar priester’, in *De Tijd* 96 (vrijdag 9 augustus 1940) 3; W. VAN DE PAS: ‘Honderd jaar Rijsenburg (4) Rijsenburg rond de eeuwwisseling’, in *Omhoog. Weekblad voor het Aartsbisdom Utrecht* 24,27 (1957) 1 [geraadpleegd als: Het Utrechts Archief, Archief: RK Instituten priesteropleidingen Aartsbisdom Utrecht, Afd. Het grootseminarie van Rijsenburg, inv.nr. 592: Stukken betreffende het honderdjarig jubileum, 1957]; H. AUKES: *Kardinaal De Jong* (Utrecht / Antwerpen 1956) 131-132; G. ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* (Rijsenburg [1957]) 36. Onderzoek naar liturgiedocenten op Warmond releveert ons dat een Warmondenaar al veel eerder een ommezwaai heeft gemaakt in het vak liturgie.

<sup>8</sup> VAN DE PAS: ‘Honderd jaar Rijsenburg’ (3) 1.

<sup>9</sup> H. FRANK: *Het heilig doopsel* (Rijsenburg 1930; 27 p.); *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1932; 3 delen); *H. Mis en paramenten* (Rijsenburg 1933; 4 delen); *Tractatus de missis votivis* (Rijsenburg 1933; 26 p.); *Tractatus de missis de requie* (Rijsenburg 1933; 27 p.); *Het heilig doopsel* (1934; 34 p.); *Het kerkelijk jaar* (1934; 144 p.); *De paramenten* (1935; 46 p.); *Tractatus de missis votivis* (1935; 26 p.); *Tractatus de missis de requie* (1935; 27 p.); *Het kerkelijk jaar* (1935; 117 p.); *Tractaat over de H. Mis* (1938; 198 p.).

<sup>10</sup> PREIN: *J.A.M. Prein* 19-20 en 25.

niet 'geselecteerd' om verder te studeren. Als kapelaan te Maarssen neemt Prein zijn intrek bij pastoor Alfons Ariëns. Echter niet voor lang, want reeds op 19 november 1926 wordt Jan benoemd tot leraar aan het kleinseminarie te Culemborg waar hij als opvolger van Dr. Van Koeverden diverse jaren les geeft in Grieks en Latijn, *aesthetica* en literatuurgeschiedenis.<sup>11</sup> Hoewel hij tevoren – in tegenstelling tot zijn vader – geen opleiding tot leraar heeft genoten, stelt hij degenen die hem hebben uitgekozen niet teleur. Integendeel, hij ontwikkelt zich tot een uitstekend docent en een goed latinist. Zoals gebruikelijk wordt hij als jonge leraar tegelijk ook aangesteld tot surveillant. Deze functie maakt hem echter niet zo populair. Onder leiding van de prefect moet hij, samen met andere surveillanten, de orde en tucht bewaren in de studiezaal, op de cour, in de refter en op de slaapzaal. Een ondankbare en geestdodende taak die een mens makkelijk in de rol van politieagent dringt.<sup>12</sup> Wat Prein betreft, hij is een man van grote plichtsbetrachting, niet erg joviaal en volgens sommigen zelfs een saaie piet omdat hij alleen maar iets zegt als het helemaal niet anders kan. Deze zwijgzame houding van Prein staat in schril contrast met zijn uitvoerig en boeiend vertellen in de klas.

#### 4. Een leidinggevende functie op het aartsdiocesaan grootseminarie

Op 16 april 1935 wordt Jan Prein, pas 33 jaar oud, benoemd tot nieuwe directeur van Rijsenburg. Als directeur krijgt hij de economische huishouding van het grootseminarie in zijn takenpakket. In de hoedanigheid van econoom krijgt hij bovendien – volgens een gewoonte op Rijsenburg en op sommige andere priesteropleidingen in Nederland – het vak liturgie te doceren.

Waarom juist Prein tot directeur wordt benoemd, hebben we niet zwart op wit kunnen achterhalen. Komt het omdat hij als leraar en surveillant te Culemborg zich opvallend van zijn collega's heeft onderscheiden in kwaliteit? Komt het door zijn precisie en grote gevoel voor verantwoordelijkheid, in combinatie met zijn getoonde interesse voor liturgie en wetenschap? Is zijn benoeming vooral te danken aan scheidend directeur Frank? Hij heeft – zoals we reeds zagen – Prein als leerling gehad en in hem een grote liturgiehistorische interesse kunnen proeven.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> PREIN: *J.A.M. Prein* 25-28; HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371; M. CREARE: *Een priester is ook maar een mens* (Silvolde 1981) 24.

<sup>12</sup> VAN SCHAİK: *Alfrink* 42-43.

<sup>13</sup> Mogelijk is het ook directeur Frank die Prein heeft gestimuleerd om iets met deze interesse te gaan doen. Zo kunnen we bijvoorbeeld constateren dat Prein kort na zijn priesterwijding een aantal artikelen met een liturgiehistorische inslag publiceert in *Ons Liturgisch Tijdschrift*, het maandblad van de Liturgische Verenigingen in Nederland, waarvan Frank op dat ogenblik de hoofdredacteur is. Zijn deze publicaties tot stand

Als tweede man naast de president van het grootseminarie krijgt Prein enkele maanden later te maken met ingrijpende veranderingen. Op 8 februari 1936 wordt praeses De Jong namelijk benoemd tot aartsbisschop van Utrecht. Als aartsbisschop kan hij niet langer meer allerlei functies bekleden op het grootseminarie. In zijn plaats wordt G. Hartmann benoemd tot nieuwe president van het grootseminarie.<sup>14</sup> Anders dan zijn voorganger is praeses Hartmann een voorstander van de strenge lijn. Hij verwacht van directeur Prein dat deze in zijn dagelijkse contacten met de studenten zijn strenge lijn doorvoert en verdedigt. Als man van hoog plichtsbesef vervult Prein heel secuur deze opdracht. Hierdoor maakt hij zich echter niet populair en verspeelt hij soms de sympathie van de studenten.<sup>15</sup>

De nieuwe benoeming van De Jong heeft ook gevolgen voor het takenpakket van Prein. Het vak kerkgeschiedenis, dat bisschop De Jong naast zijn presidentschap verzorgde, wordt nu plotsklaps toevertrouwd aan directeur Prein.<sup>16</sup> Dit vak geeft Prein, zoals dat bij de meeste vakken in zijn tijd gebeurt, aan alle vier de leerjaren van het theologicum tegelijk. In een vierjarige cyclus van telkens vier lessen per week doorloopt hij de hele kerkgeschiedenis. Hij doceert daarbij uit het driedelig handboek van zijn voorganger, waarvan in 1936-1937 een nieuwe editie van de pers rolt.<sup>17</sup> De volgende herziene druk van De Jongs Kerkgeschiedenis, wordt zelfs op verzoek van R. Post, in die tijd professor aan de Universiteit van Nijmegen, door onze autodidact gereviseerd. Dit gebeurt in oorlogstijd, nadat het grootseminarie door de Duitsers is gevorderd en het heel moeilijk is om nog aan boeken en recente literatuur te komen.<sup>18</sup> Op vraag van de auteur W. Nolet, oud-professor aan het grootseminarie van Warmond, herzielt hij in diezelfde periode ook nog het *Beknopt Handboek der Kerkgeschiedenis*.<sup>19</sup>

Ondanks het feit dat Jan Prein slechts een autodidact is, weet hij zich in zeer korte tijd in datgene wat hij moet doceren te verdiepen en de leerstof op een

gekomen op aandringen van Frank? Het gaat ons evenwel te ver hier meteen aan vast te knopen dat Frank reeds in een vroeg stadium in Prein een kandidaat-opvolger heeft gezien.

<sup>14</sup> Interview met G. Abbink, gehouden op 4 mei 2004; PREIN: *J.A.M. Prein* 33; HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371; J. WILDERBEEK: 'Professor Prein en de Gemeenschapsmis in het Utrechtse', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 10 (1994) 40; deze benoeming wordt ook vermeld in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 10 (1937) 112; HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt* 197.

<sup>15</sup> HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 370.

<sup>16</sup> WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40; HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371.

<sup>17</sup> PREIN: *J.A.M. Prein* 35; WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40. Het handboek dat Jan Prein gebruikt, is: J. DE JONG: *Handboek der kerkgeschiedenis* (2<sup>e</sup> herz. ed., 3 dl., Utrecht 1932; 3<sup>e</sup> herz. ed., 4 dl., Utrecht 1936-1937).

<sup>18</sup> VAN SCHAİK: *Alfrink* 156.

<sup>19</sup> Het gaat hier om W. NOLET & J.A.M. PREIN: *Beknopt handboek der kerkgeschiedenis* (Nijmegen 1948 – 4<sup>e</sup> herz. ed.; 544 p.)

boeiende wijze over te brengen. Zijn manier van doceren wordt alom geprezen. Toch heeft Prein niet als kerkhistoricus, maar als liturgiehistoricus in Nederland bekendheid gekregen.

Juist zijn benoeming tot professor in de kerkgeschiedenis zorgt er weliswaar voor dat Prein een tijdje geen professor in de liturgie is geweest. Zo schrijft J. Wilderbeek:

Omdat Prein de taak van De Jong overnam als historicus, kreeg Hartmann als president de economie in zijn takenpakket, een verantwoordelijkheid die tot dan toe bij de directeur had gelegen. Het was gebruikelijk dat de econoom ook de liturgie doceerde voor zover het de rubrieken betrof.<sup>20</sup>

Door deze verschuiving in zijn takenpakket kan Prein zich meer toelagen op zijn nieuw ontvangen opdracht van 'professor' in de kerkgeschiedenis, naast zijn functie als directeur. M. Creare en H. Wegman, twee oud-leerlingen van Prein, bevestigen dat Jan Prein een tijdlang geen liturgie heeft onderwezen.<sup>21</sup> Wilderbeek vervolgt daarentegen:

In de nieuwe taakverdeling was Prein, als directeur, en dus als tweede man op het grootseminarie, verantwoordelijk voor de tucht, hij doceerde kerkgeschiedenis *en de geschiedenis van de liturgie*. De president onderwees in zijn hoedanigheid van econoom, *de rubrieken*.<sup>22</sup>

Deze schijnbaar elkaar tegensprekende berichten doen ons de vraag stellen: hoe zag het vak liturgie er nou eigenlijk uit toen Prein als professor van start ging te Rijsenburg?

## 5. Naar een wetenschappelijke beoefening van het vak liturgie

### 5.1. De plaats van het vak liturgie in het curriculum van de theologische opleiding

In 1935 neemt Prein de fakkel over van Frank, die tot dan toe directeur en professor in de liturgie is geweest. Als Frank, zoals we reeds eerder hebben verteld, inderdaad de historische benadering van het vak liturgie heeft ingevoerd, is het de vraag hoe hij dit een plek heeft gegeven in het opleidingstraject van de priesterstudenten. Is hij als directeur de rubrieken blijven onderwijzen met het

<sup>20</sup> WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40.

<sup>21</sup> CREARE: *Een priester* 24; H. WEGMAN: 'Prein, Joannes Adrianus Maria', in L. BRINKHOFF et al.: *Liturgisch woordenboek* (Roermond 1958-1968) II 2262.

<sup>22</sup> WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40 (cursief P.V.-M.).

oog op het ontvangen van de lagere en hogere wijdingen, en heeft hij daarnaast nog het vak 'geschiedenis van de liturgie' ingevoerd? Of heeft hij het rubriekenonderricht volledig vervangen door het vak 'geschiedenis van de liturgie'? Dit laatste komt ons weinig plausibel voor, gezien de noodzakelijke praktische voorbereiding op de te ontvangen wijdingen van de theologanten. Bovendien zien we dat president Hartmann in ieder geval het vak liturgie overneemt van Prein 'voor zover het de rubrieken betreft'. Is de invoering van het zelfstandige vak 'geschiedenis van de liturgie' niet veeleer het werk geweest van Jan Prein? In onze visie heeft Prein het vak liturgie, zoals Frank het had vorm gegeven, tezamen met zijn traktaten overgenomen in 1935. Wanneer hij echter professor kerkgeschiedenis wordt, stopt hij enerzijds met het onderricht in de rubrieken, maar ziet hij anderzijds vanuit zijn nieuwe functie de kans een deel van het vak kerkgeschiedenis geleidelijk aan te reserveren voor de geschiedenis van de liturgie. Hiermee geeft hij de historische benadering van het vak liturgie, geleerd en overgenomen van Frank, een eigen plek in het lespakket van de theologanten te Rijsenburg. Met ander woorden, Frank zou in deze optiek de historische benadering hebben geïntroduceerd als directeur-econoom-liturgist; Prein zou volgens onze hypothese op zijn beurt die historische benadering, definitief losgekoppeld van het rubriekenonderricht, een zelfstandige plaats in de opleiding hebben gegeven: binnen het vakgebied van de kerkgeschiedenis, onder de naam 'Geschiedenis van de liturgie'. Daarmee verheft Prein op niet-vrijblijvende wijze het vak liturgie tot een wetenschappelijk te beoefenen vak binnen het curriculum van de theologische opleiding.

## 5.2. De inhoudelijke vormgeving van het vak liturgie

### 5.2.1. Een liturgiehistorische methode

Het is opvallend te lezen hoe Prein reeds bij zijn aantreden als directeur in 1935 een eigen visie profileert inzake het vak liturgie. Zo schrijft hij in dat jaar, in een reactie op het pas verschenen handboek voor liturgie, *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium* van Paulinus van Gemert O.F.M.Cap.:<sup>23</sup>

Het is, volgens de voorrede, bedoeld voor studie en praktijk. En voor het eerste doel is het m.i. niet ideaal. Een handboek der Liturgie moet toch voor de studenten iets anders zijn dan een formalistisch opgezet rubriekenboek. Wat dezen op de eerste plaats vragen is niet de dode letter van het voorschrift, maar de bezielde eeredienst van God. Daarvoor willen ze gaarne eerbied en liefde voelen. En zo is 't jammer, dat de schrijver niet of slechts zelden (zoals bij de kus) een poging doet om de grond en betekenis van de ceremonies aan te geven. Bij het volgen van dit handboek worden aan een eventuelen docent haast onmogelijke eisen gesteld om zijn stof sympathiek te geven.

<sup>23</sup> J.A.M. PREIN: 'Boekbespreking: *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium*, auctore P. Paulino à (!) Gemert O.M.Cap.', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 8 (1935) 127-128.

Op indirecte wijze verwoordt Prein hier reeds uitgangspunten die hijzelf gaandeweg steeds belangrijker gaat vinden bij het doceren van het vak liturgie.<sup>24</sup> Zijn centrale doel – hij is tenslotte belast met de vorming van toekomstige priesters – is bij de theologanten liefde en eerbied te wekken voor de eredienst van God. Vanuit die liefde en eerbied zal men later als priester makkelijker op een bezield, doorleefde wijze die eredienst voltrekken. Bovendien zal de eredienst op die manier niet alleen een bron van spiritualiteit kunnen zijn voor het eigen leven, maar ook een machtige stimulans voor de opleving van de lekenspiritualiteit. Belangrijk daarbij is het brengen van de theologanten tot een beter verstaan van de liturgie door de oorsprong, historische ontwikkeling en betekenis aan te geven van de ceremoniën. De enige keer dat hij deze werkwijze in zijn traktaten ook letterlijk aangeeft en verantwoordt, is – weliswaar pas in 1952 – in de derde editie van zijn traktaat over het Romeins brevier.<sup>25</sup>

Wat verder opvalt, is dat Prein gaandeweg verder kijkt dan alleen zijn eigen vakgebied en graag een brug slaat naar andere wetenschappen. Dit samenwerken met andere wetenschappen staat echter nog volledig gericht op een beter begrijpen van de Romeinse liturgie zoals zij zich in de loop der tijden heeft ontwikkeld en zoals zij in zijn dagen gestalte krijgt. Zo heeft hij bijvoorbeeld in de derde, vierde en vijfde editie van zijn traktaat over het kerkelijk jaar een appendix opgenomen afkomstig van Bernard Alfrink. Deze laatste is vóór zijn bisschopsbenoeming een tijdlang collega exegeze van Prein geweest te Rijsenburg. De appendix bevat een toelichting bij de uitgekozen liturgische teksten van de metten en lauden op Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Paaszaterdag.<sup>26</sup>

<sup>24</sup> HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371-372; PREIN: *J.A.M. Prein* 35; J.A.M. PREIN: 'Nieuwere literatuur over het Misoffer', in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 51 (1955) 226.

<sup>25</sup> J.A.M. PREIN: *Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier* (onuitgegeven collegetraktaat Rijsenburg 1952<sup>3</sup>) 4.

<sup>26</sup> De noodzaak die Prein ziet om te komen tot een vruchtbare samenwerking met andere vakgebieden laat hij ook buiten zijn lessen meermaals blijken, bijvoorbeeld in zijn kritische commentaar op een missaaluitgave uit 1950, verzorgd door één man. 'Want Missaal-vertalen is een kwestie van teamwork, en niet het werk van één man, ook al zou hij er zijn levenswerk van maken. Hij moet deskundig zijn in klassieke en oud-christelijke philologie, in liturgiegeschiedenis en bijbelexegese, op de hoogte met de dogmatiek, begaafd met een fijn Nederlands taalgevoel en bedreven in vertaaltechniek, en (voor de aantekeningen) ook met ervaring in de hagiografie, resp. kerkgeschiedenis.' Zie: J.A.M. PREIN: 'Boekbespreking, *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum met inleidingen en verklaringen*' (Utrecht / Brussel 1950<sup>3</sup>), in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 47 (1951) 347. Later blijkt dit verlangen om een interdisciplinaire brug te slaan ook bij zijn persoonlijke inzet voor de Liturgische Studiedagen van het Genootschap voor Liturgiestudie. Wanneer hij in 1956 voorzitter is van de Liturgische Studiedagen met als thema 'Liturgie en catechese' is, van de kant van de liturgisten, met name hij degene die aandringt op een blijvend onderling contact tussen catecheten en liturgisten. Eén van de voornaamste doelstellingen van het Genootschap voor Liturgie-



### 5.2.2. Onderricht aan de hand van traktaten

In die tijd is het voor een beginnend professor heel gebruikelijk om het onderwijs te baseren op de traktaten van zijn voorganger. Zo doet ook Prein.<sup>27</sup> Of hij gebruik heeft gemaakt van álle traktaten die Frank heeft geschreven, is niet meer te achterhalen. Een belemmering in het onderzoek hiernaar is de grote brand die op 30 juli 1938 heeft gewoed te Rijsenburg. Op dat ogenblik was Prein op vakantie in Frankrijk. Deze brand en het noodweer dat een paar dagen later volgde, hebben alle boeken, aantekeningen, kleren en andere persoonlijke bezittingen op de kamers van de professoren vernietigd. Deze ingrijpende gebeurtenis plaatst Prein voor de uitdaging om voortaan zélf traktaten te schrijven.<sup>28</sup> Zo zien we vanaf deze brand elk jaar een nieuw traktaat van zijn hand verschijnen. Na vier jaar acht hij de cyclus blijkbaar compleet en beperkt hij zich in de navolgende jaren op systematische wijze tot een kritische, ja soms zelfs grondige herziening van zijn vier eigen traktaten. Traktaten die volgens Haarsma ‘tot het beste gerekend dienen te worden van wat er in het Nederlands over deze onderwerpen is geschreven’.<sup>29</sup> Helaas is Prein, door zijn vroegtijdige en plotselinge dood, de tijd niet gegeven ze voor publicatie in de vorm van een handboek gereed te maken.

De twaalf bewaard gebleven collegetraktaten van Preins voorganger Frank<sup>30</sup> kunnen we groeperen rond vijf thema's: 1) het kerkelijk jaar; 2) de H. Mis en paramenten; 3) de votiefmis; 4) de requiemmis en 5) het doopsel. Van de traktaten van Prein zelf zijn er in totaal dertien verschillende edities bewaard gebleven.<sup>31</sup> Inhoudelijk kunnen we ze onderverdelen in vier onderwerpen: 1) de Ro-

studie die de oprichters in 1952 voor ogen stond, was trouwens dat de Liturgische Beweging in Nederland uit haar isolement zou raken en in nauwer contact zou komen met de andere vernieuwingsbewegingen in de Kerk. Zie: J.A.M. PREIN: ‘Slotwoord op de liturgische studiedagen van het Genootschap te Heeswijk’, in *Tijdschrift voor Liturgie* 40 (1956) 174-175 en A. VERHEUL: ‘Inleiding’, in *Getuigenis* 1 (1956) 2.

<sup>27</sup> HAARSMA: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 371; PREIN: *J.A.M. Prein* 35; *Interview Abbink*, 4 mei 2004.

<sup>28</sup> VAN SCHAİK: *Alfrink* 151-153; PREIN: *J.A.M. Prein* 40.

<sup>29</sup> HAARSMA: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 371.

<sup>30</sup> Zie noot 9.

<sup>31</sup> J.A.M. PREIN: onuitgegeven origineel collegemateriaal, opgenomen in de Thomaascollectie van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht: *Inleiding op de geschiedenis van de Romeinse Misritus* (Rijsenburg ca. 1936; 80 p.); *Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier* (Rijsenburg 1939; 59 p.); *Geschiedkundige aantekeningen over de sacramenten* (Rijsenburg 1940; 72 p.); *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1941<sup>2</sup>; 63 p.); *Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier* (Rijsenburg 1943<sup>2</sup>; 105 p.); *Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia* (Rijsenburg 1944<sup>2</sup>; 116 p.); *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1946<sup>3</sup>; 197 p.); *Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia* (Rijsenburg 1949<sup>3</sup>; 115 p.); *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1950<sup>4</sup>; 205 p.); *Geschiedenis van de Romeinse Mis-ritus* (Rijsenburg 1951<sup>3</sup>; 174 p.); *Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier* (Rijsenburg 1952<sup>3</sup>; 145 p.); *Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia* (Rijsenburg 1953<sup>4</sup>; 154 p.). J.A.M. PREIN:

meinse Misritus; 2) het Romeins brevier; 3) de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia en 4) het kerkelijk jaar.

Het traktaat van de hand van Frank, dat Prein met zekerheid in zijn colleges heeft gebruikt, is dat van 'Het kerkelijk jaar'. Zo geeft Prein in het begin van zijn eigen traktaten van 1946 en 1950 duidelijk aan dat hij bijdragen heeft opgenomen van Frank, met name deel 'B. De twee grote feestkringen'. In concreto gaat het om nog meer, namelijk ook om 'C. De Heiligenkalender, 1 en 2'. Zo staat er in de derde editie op p. 177 'Finis tractatus H. Frank' gedrukt. In de vijfde editie verwijst hij echter met geen enkel woord meer naar Frank. Dit is niet zo verwonderlijk: hij heeft ondertussen het oorspronkelijk traktaat heel grondig herwerkt.

Bij een vergelijking met de colleges van Frank vallen uiteindelijk vier zaken op. Vooreerst vinden we bij Prein nergens collegemateriaal waarin expliciet kunstzinnige onderwerpen, zoals de paramenten of het kerkgebouw, aan de orde komen, terwijl deze onderwerpen tijdens de Nederlandse liturgische weken vóór de Tweede Wereldoorlog regelmatig ter sprake kwamen in reactie op allerlei misbruiken en misvormingen in de pastorale praktijk.<sup>32</sup> Hieruit kunnen wij concluderen dat Prein het vak liturgie niet meer, zoals andere liturgiedocenten in en vóór zijn tijd, aangrijpt als een handig middel om deze wantoestanden in het pastoraat aan te kaarten. Uit een nadere bestudering van de college-traktaten blijkt in het algemeen zelfs dat zijn lessen niet praktisch-pastoraal van inslag zijn. Ten tweede staat Prein niet uitgebreid, in een apart traktaat, stil bij de requiem- en de votiefmissen, onderwerpen die in zijn tijd een vaste plek hadden in de lessen liturgie van tal van theologische opleidingen in Nederland en daar bij uitstek heel rubricistisch werden aangeroerd. Associeert Prein de requiem- en votiefmissen zelf ook vooral nog met rubriekenleer en heeft hij deze onderwerpen daarom niet apart opgenomen in het vak 'Geschiedenis van de liturgie'? Ten derde concentreert Prein zich in zijn lessen consequent en haast exclusief op de Romeinse ritus in bijna al haar facetten.<sup>33</sup> Anders dan Frank besteedt hij slechts weinig aandacht aan andere Westerse en aan Oosterse liturgieën.<sup>34</sup> Ten vierde kunnen we bij een vergelijking constateren dat Prein het vak liturgie veel meer nog dan Frank als een wetenschappelijk vak behandelt en

onuitgegeven collegemateriaal in het privé-bezit van G. Rouwhorst: *Romeinse Mis-ritus* (1951<sup>3</sup>) én *Romeins brevier* (1952<sup>3</sup>); *Sacramenten en sacramentalia* (1953<sup>4</sup>) én *Het kerkelijk jaar* (1954<sup>5</sup>). J.A.M. PREIN: onuitgegeven collegemateriaal afkomstig van studenten in het bezit van het KDC, Nijmegen: *Verzameling Losse Archivalia* nr. 244.

<sup>32</sup> W. HARZING: 'Vijf en veertig jaar liturgische weken', in *Tijdschrift voor Liturgie* 52 (1968) 153-159.

<sup>33</sup> De sacramenten van de biecht en de ziekenzalving behandelt hij niet afzonderlijk en uitgebreid. Slechts enkele facetten van deze twee sacramenten brengt hij heel even in de kantlijn ter sprake.

<sup>34</sup> Frank staat bijvoorbeeld, naast een hoofdstuk over de Romeinse liturgie van de Mis, in een apart hoofdstuk stil bij de Oosterse en andere Westerse liturgieën; FRANK: *H. Mis en paramenten* (1933).

vormgeeft. Hij bedrijft voelbaar de wetenschap om de wetenschap. Hij koppelt het vak liturgie als het ware los van de praktijk, is vooral geïnteresseerd in de resultaten van het internationaal liturgiewetenschappelijk onderzoek. Deze resultaten verwerkt hij systematisch in zijn traktaten, die bijgevolg voortdurend in ontwikkeling zijn.

Zo kent elk van de vier soorten traktaten meerdere edities en betekent elke editie tevens een herziening van de vorige uitgave. De veranderingen die zijn aangebracht zijn heel divers. Er zijn correcties in spelling, grammatica en stijl. Interessanter natuurlijk zijn de correcties en aanvullingen die doorgevoerd zijn onder invloed van nieuw verworven inzichten. Wat hierbij vooral opvalt, zijn de historische uitbreidingen. Het mooiste voorbeeld hiervan vormen de traktaten over het brevier. De eerste editie heeft slechts een beperkte historische inslag. Er wordt ingegaan op de diverse gebedstijden, op onder andere hun naamgeving, hun karakter, hun opbouw, hun gebruiken, hun lezingen en gebeden. In de tweede editie vervangt hij het korte stukje over 'De cursus Romanus' door een uitgebreid hoofdstuk over 'Het ontstaan van de cursus Romanus'. In zijn derde editie bouwt hij deze geschiedenis nog verder uit met nieuwe gegevens. Hiermee voert Prein een geheel nieuwe structurering van het historisch gedeelte door. Dit laatste is kenmerkend in de ontwikkeling van zijn traktaten. Doorheen de tijd zorgt Prein voor een steeds betere structurering van zijn verzameld materiaal: door de invoeging van nieuwe, overkoepelende titels; door de herordening van zijn gedachten en door de opname van een inhoudsopgave. Dit gebeurde echter niet alleen omdat hij ondertussen tot nieuwe inzichten was gekomen, maar ook omdat het schrijven hem niet zo goed lag en hij dit al doende heeft moeten leren. In zijn lessen daarentegen wist hij wel degelijk vanaf het begin helder en boeiend de grote lijnen naar voren te brengen.<sup>35</sup>

Toekomstige tekstuele veranderingen kondigt Prein vaak reeds aan in zijn traktaten. Eerst in potlood, later ook met blauwe of rode inkt, doorstreept hij woorden en hele zinnen in de bestaande tekst of maakt hij aantekeningen op de witte ingebonden bladzijden van zijn eigen exemplaar. Deze aantekeningen komen vaak letterlijk terug in de collegetekst van de volgende uitgave, waarin hij opnieuw aan het doorstrepen en het schrijven gaat. Interessant daarbij zijn de vermeldingen die hij maakt van gevonden en gebruikte literatuur. In de eerste editie van zijn traktaten is er geen verwijzing naar die literatuur. In de volgende uitgaven zien we eerst in potlood literatuur omtrent het onderwerp aangegeven. In zijn laatste uitgave over de sacramenten, het brevier en het kerkelijk jaar is de literatuur mee opgenomen in de gedrukte tekst van het traktaat, met daarnaast weer in potlood of pen een vermelding van nieuw gevonden literatuur. Een voetnotenapparaat zoals dat in wetenschappelijke publicaties gebruikelijk is, ontbreekt.

<sup>35</sup> HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371. Herman Wegman getuigt: 'Zijn colleges waren een onontbeerlijke verheldering van zijn traktaten, die meer opvielen door de nauwkeurige analyse der feiten dan door een duidelijke synthese.' Zie WEGMAN: 'Prein' 2262-2263.

Uit alle extra aantekeningen blijkt dat Prein belang hecht aan het bijhouden van vakliteratuur. Als groeiend liturgiespecialist ziet hij daarin voor hem een speciale taak weggelegd. Die taak weerklinkt in een artikel uit 1955 waarin hij 'nieuwere literatuur inzake het Misoffer' aanbiedt. Zo schrijft hij: <sup>36</sup>

Ten behoeve van de zielzorgers volgt (...) hier een kort overzicht van enkele voorname publicaties uit de laatste jaren. Naar sommige daarvan zal, wegens hun zuiver wetenschappelijk karakter of om hun omvang, de zielzorger niet zo direct grijpen. Maar ze mogen dan vermeld worden als bewijs, dat men ernstige studie heeft gemaakt van ritus en formulieren; en dat is een garantie, dat op den duur vertalingen en beschouwingen op hechte wetenschappelijke basis zullen komen te staan. Dit laatste is ook voor de zielzorger van belang, want voor een goede beleving van de H. Mis in de geest van de Kerk is nodig een goed begrip van vorm en inhoud; en dat is wederom niet te verkrijgen zonder het nauwkeurig verantwoorde werk der specialisten.

Niet alleen de literatuur houdt Prein bij, ook de actuele ontwikkelingen op liturgisch gebied.<sup>37</sup>

Samenvattend kunnen we zeggen dat Prein als eerste in het Utrechtse ook op inhoudelijke wijze de lessen liturgie verheft tot een zuiver wetenschappelijk vak. Zijn colleges getuigen van een groeiende historisch-wetenschappelijke kennis en van een groeiende wetenschappelijk-kritische houding van de docent. Dat zorgt op haar beurt voor een toename in wetenschappelijk niveau van het vak liturgie.

Daarbij valt aan te tekenen dat Prein nauwelijks boven een historisch-wetenschappelijke benadering van de liturgie uitkomt. Telkens opnieuw geeft hij een beeld van de historische ontwikkeling van de liturgie en van haar specifieke onderdelen. Daarbij laat hij zo nu en dan iets van de betekenis van rituelen oplichten. Echter van een theologie van de liturgie kan men hier nog niet spreken. En wanneer hij historisch-exegetisch inzoomt op verschillende onderdelen van bijvoorbeeld de Mis, dan beperkt hij zich tot een louter beschrijven van het gebeuren, onmiddellijk gevolgd door een summier schets van de historische ontwikkeling. Nergens laat hij zich in zijn traktaten verleiden tot een pastorale benadering van en/of suggestie(s) bij rituelen en hun onderdelen. Daaruit leiden we af dat het doel van zijn lessen vooral is: het verschaffen van historisch inzicht in de Romeinse liturgie, aan te geven hoe de vork in de steel zit en dit

<sup>36</sup> PREIN: 'Nieuwere literatuur' 222.

<sup>37</sup> In zijn traktaat van 1951 over de Romeinse Misritus staat hij bijvoorbeeld even stil bij de gedialoogde mis en de problematiek daar omheen. In zijn traktaat over het brevier van 1952 wijst hij op het nieuwe psalterium dat door paus Pius XII in 1945 facultatief is gesteld voor private en publieke recitatie en op de plannen voor een algehele herziening van het brevier. In zijn traktaat van 1953 over de sacramenten en sacramentalia geeft hij bijvoorbeeld de inhoud weer van het Rituale van 1952 en vertelt iets over de herziening van het vorige Rituale. In het traktaat van 1954 over het kerkelijk jaar verwijst hij tenslotte naar 'het huidige streven naar kalenderhervorming (...)'.

historisch te verantwoorden en te verduidelijken. Deze kennis ziet hij uiteindelijk als noodzakelijke basis om te kunnen groeien in liefde en eerbied voor de liturgie (cf. 5.2.1).

## 6. Professor liturgiewetenschap voor heel Nederland?

Afgezien van vier artikelen in *Ons Liturgisch Tijdschrift*, waarin hij als pasgewijd priester reeds zijn interesse in de oorsprong en historische ontwikkeling van de liturgie laat zien, én afgezien van enkele boekbesprekingen, is het wachten tot 1943 vooraleer Jan Prein zich via publicaties naar buiten toe steeds meer gaat profileren als liturgiewetenschapper. In dat jaar is hij alweer acht jaar liturgiedocent te Rijsenburg. Nieuw is dat hij uit eigen beweging start met het inzenden van liturgische artikelen naar wetenschappelijk erkende tijdschriften. Zo laat hij in 1943 een artikel over de oratie van Sint Michaël publiceren in het Vlaamse *Tijdschrift voor Liturgie*.<sup>38</sup> Deze publicatie getuigt van een intensief eigen wetenschappelijk onderzoek, maar veronderstelt zoveel voorkennis dat het moeilijk te lezen en te volgen is. Van een ander kaliber is zijn artikel uit 1947 over het ontstaan van de Romeinse Vormritus, gepubliceerd in het theologisch tijdschrift *Nederlandse Katholieke Stemmen*.<sup>39</sup> Ditmaal is de tekst wel goed leesbaar. Inhoudelijk getuigt het van een zeer gedegen wetenschappelijke kennis over het behandelde onderwerp. Des te opvallender is het dat hij de inhoud van dit artikel nooit heeft verwerkt in zijn collegetraktaat over het vormsel, niet in de uitgave van 1949, evenmin in die van 1953.<sup>40</sup> Ondanks de degelijkheid van dit artikel over het vormsel, duurt het nog tot begin jaren vijftig vooraleer hij nationale bekendheid krijgt als publicist. Vanaf die tijd stijgt in snelle lijn het aantal artikelen van zijn hand. Deze zijn en blijven echter alle in het Nederlands geschreven en gepubliceerd, hetgeen verhinderd heeft dat Prein als liturgiehistoricus internationaal vermaard is geworden.<sup>41</sup>

In 1950 verschijnt, opnieuw in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, een artikel van zijn hand. Dit keer reflecteert Prein over 'het ideale Misformulier'. In zijn inleiding proeven we iets van een groeiende aandacht voor de liturgie in de actuele pastorale praktijk. In dit schrijven uit hij zijn bekommernis om de dagelijks celebrerende priester, die niet zelden verstrooid of gedachteloos de tekst leest die

<sup>38</sup> J.A.M. PREIN: 'De Oratie van S. Michaël', in *Tijdschrift voor Liturgie* 26/27 (1942/43) 87-89.

<sup>39</sup> J.A.M. PREIN: 'Het ontstaan van de huidige Romeinse Vorm-ritus', in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 43 (1947) 104-114.

<sup>40</sup> Zeven jaar later, in 1955, schrijft Prein opnieuw een artikel over het vormsel, dit keer in het *Tijdschrift voor Liturgie*. Het is nog vlotter geschreven en getuigt van een verder gegroeide wetenschappelijke kennis. In dit artikel formuleert hij bovendien enkele vragen die later, in de vernieuwde liturgie van het vormsel, positief zijn beantwoord.

<sup>41</sup> A. VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein', in *Tijdschrift voor Liturgie* 41 (1957) 366; WEGMAN: 'Prein' 2263.

het groot gedrukt missaal hem voorhoudt. Daar heeft hij begrip voor. Anderzijds wil hij hen graag helpen komen tot een grotere devotie en reikt hij enkele handvatten aan:<sup>42</sup>

Een hulpmiddel om de devotie weer te verlevendigen kan bijvoorbeeld gezocht worden in een meditatieve bezinning op de heilige offerhandeling, of in het door-nemen van een beknopter of uitvoeriger commentaar op de misritus; maar men kan ook de aandacht weer eens meer gespannen houden door deze in het bijzonder te richten op het veranderlijke gedeelte van het misceremonieel.

In een artikel voor het in 1956 nieuw opgerichte vaktijdschrift voor liturgisch-bijbelse catechese, *Getuigenis*, komt hij terug op dit onderwerp en werkt hij dit exemplarisch uit voor het feest van Epifanie.<sup>43</sup> Ook het volgende artikel dat Prein schrijft voor de *Nederlandse Katholieke Stemmen* getuigt van een groeiende aandacht voor het pastorale veld. Meer nog, het laat iets proeven van zijn houding tegenover de liturgievernieuwing die begin jaren vijftig vanuit Rome wordt doorgevoerd. Na een uitvoerig geschiedenisoverzicht van de paasvigilie in de Romeinse liturgie gaat hij dieper in op de *Vigilia instaurata* van 1951. Tegenover de gereserveerdheid van sommigen ten aanzien van het herstel van de paasvigilie, beschouwt hij het nieuwe ritueel vanuit het standpunt van de zielzorg als een kostbare verbetering.<sup>44</sup> Juist via dit onderwerp wist Prein een jaar eerder de aandacht te trekken van de redactie van het *Tijdschrift voor Liturgie*. Dit keer neemt hij stelling tegen de 'grote' Jungmann omtrent het motief van de vroeging van de paasvigilie in de loop der eeuwen. Prein maakt er, tezamen met zijn voorgaande inzending, zoveel indruk mee dat hij door de redactie benaderd wordt om in de redactieraad van het tijdschrift zitting te nemen.<sup>45</sup> In 1953 schrijft Prein nog twee artikelen over de paasvigilie.<sup>46</sup> Als liturgiehistoricus beschouwt hij het immers als 'een aangename taak te mogen bijdragen tot de betere kennis en waardering van wat Rome in het nieuwe ceremonieel aan de Latijnse christenheid heeft gegeven'.<sup>47</sup> Zie hier weer de leraar opdoemen die met zijn zelfopgebouwde, wetenschappelijke kennis meer wil dan uitsluitend onder-

<sup>42</sup> J.A.M. PREIN: 'Het ideale Misformulier', in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 46 (1950) 353.

<sup>43</sup> J.A.M. PREIN: 'Epifanie', in *Getuigenis* 1,1 (1956) 53-59.

<sup>44</sup> J.A.M. PREIN: 'De Paasvigilie in de Romeinse Liturgie', in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 48 (1952) 67.

<sup>45</sup> VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 367.

<sup>46</sup> J.A.M. PREIN: 'De lezingen in de Paasvigilie. Een liturgie-historisch, exegetisch en pastoraal commentaar op de nieuwe Ordo Sabbati Sancti', in *Tijdschrift voor Liturgie* 37 (1953) 57-80; zie verder in dezelfde jaargang 'Het Canticum Sicut cervus in de Ordo Sabbati Sancti van 1952' 123-125, dat oorspronkelijk deel uitmaakte van vermeld artikel, maar om het wat te verkorten door de redactie met toestemming van de schrijver afzonderlijk werd opgenomen in de *Miscellanea*; én 'Kan men de twaalf-lezingen-reeks beschouwen als de weergave van de oude Romeinse traditie?' 238-242.

<sup>47</sup> PREIN: 'De lezingen in de Paasvigilie' 57.

richt geven aan de theologanten van Rijsenburg. En opnieuw is er een ontluikende aandacht voor de pastorale praxis bespeurbaar. Ditmaal heeft hij vooral oog voor de gewone gelovigen en neemt hij het voor hen op in een verdediging van de inkrimping van het aantal lezingen tijdens de paasvigilie.<sup>48</sup> Vanaf deze periode komt de liturgische activiteit van Jan Prein buiten de seminariummuren in een stroomversnelling, hetgeen op haar beurt weer aanleiding geeft tot nieuwe publicaties. Opvallend detail tegen deze achtergrond is, dat Prein in zijn laatst geredigeerde traktaat met betrekking tot de paaswake verwijst naar liturgiewetenschappelijke artikelen van eigen hand.<sup>49</sup> Daarmee plaatst hij zichzelf in feite in de rij van grote, internationale liturgiewetenschappers uit wiens werken hij regelmatig put. Deze op het eerste gezicht onopvallende verwijzingen getuigen van een gegroeid zelfvertrouwen. Een zelfvertrouwen dat zeker gestimuleerd wordt door de erkenning die hij steeds meer krijgt bij liturgiespecialisten in het Nederlandse taalgebied.

## 7. Invloedrijk begeleider van liturgiehervormingen in het Nederlandse taalgebied

### 7.1. Genootschap voor Liturgiestudie

Wanneer in 1952 het Genootschap voor Liturgiestudie wordt opgericht in Nederland, openen zich nieuwe perspectieven voor Jan Prein. Het doel van dit Genootschap is de liturgiewetenschap te bevorderen en door liturgiestudie mee te werken aan de verdieping van het liturgisch leven. Verder is het de bedoeling de Liturgische Beweging uit haar isolement te verlossen door onder andere de Nederlandse liturgisten met elkaar in contact te brengen. Dit ligt helemaal in de lijn van de activiteiten en de 'dromen' van Jan Prein. Hij wordt achtereenvolgens lid én bestuurslid van dit Genootschap. Dit zorgt ervoor dat zijn bekendheid in het Nederlandse taalgebied nog verder toeneemt. Bovendien betekent het een echte erkenning van zijn wetenschappelijk kunnen.

Als lid van het Genootschap wordt hij nu gevraagd om redactielid te worden van de brochurereeks *De Eredienst der Kerk*. Zelf verzorgt hij inhoudelijk het vijfde deel van de brochure.<sup>50</sup> Dit wordt misschien wel zijn meest bekende werk. *De Maaltijd des Heren* is een studie over de eucharistieviering in de apostolische tijd. Prein wijst hierbij als één van de eersten in Nederland voor een breed publiek nadrukkelijk op de Joodse wortels van de eucharistie. Verder be-

<sup>48</sup> PREIN: 'De lezingen in de Paasvigilie' 79-80.

<sup>49</sup> PREIN: *Het kerkelijk jaar* (1954?) 136 en 142. Concreet verwijst hij naar *Nederlandse Katholieke Stemmen* 48 (1952) 50-69 en naar *Tijdschrift voor Liturgie* 37 (1953) 57-80 en 238-242.

<sup>50</sup> J.A.M. PREIN: *De maaltijd des Heren: studie over de eucharistieviering in de apostolische tijd* (Utrecht 1956 = *De eredienst der kerk* 5; 43 p.)

nadrukt hij, in de lijn van *Mediator Dei*, het belang van het communiceren tijdens de H. Mis en wel met de hosties die in diezelfde Mis zijn geconsacreerd. Dat is volgens hem voor de gelovigen de beste wijze van actieve deelname aan de Misviering.<sup>51</sup> Saillant detail is dat deze brochure, op enkele redactionele aanpassingen na, haast letterlijk overeenkomt met hoofdstuk I van het college-traktaat dat hij in 1951 heeft geschreven over de Romeinse Misritus. Dit zegt iets over de hoge waardering die men in die tijd heeft voor de historische studieresultaten van Jan Prein, ofschoon C. Pauwels o.p. bij de bespreking van deze brochure in het tijdschrift *Het Schild* deze historische studie ‘niet (...) zonder meer een ‘ressourcement’” noemt.<sup>52</sup>

Door het Genootschap voor Liturgiestudie wordt Prein eveneens gevraagd om toe te treden tot de redactie van het *Liturgisch Woordenboek*. Prein is ondertussen dusdanig overbelast met een grote hoeveelheid verplichtingen dat hij afziet van deze eervolle functie. Dit neemt echter niet weg dat hij de ontwikkelingen omtrent dit grootse project met belangstelling volgt en twee artikelen produceert die uiteindelijk postuum in het *Liturgisch Woordenboek* verschijnen.<sup>53</sup>

## 7.2. Bisschoppelijke Commissie tot herziening van het *Rituale*

In 1953 wordt Jan Prein benaderd om voorzitter te worden van de Bisschoppelijke Commissie tot herziening van het *Rituale*.<sup>54</sup> Komt dit door de ‘causerie’ die hij in datzelfde jaar in het *Tijdschrift voor Liturgie* heeft geschreven naar aanleiding van de plannen tot de uitgave van een Nederlands Rituaal?<sup>55</sup> In dit artikel geeft Prein onverbloemd zijn mening weer over het gebruik van het Latijn en van de volkstaal in de liturgie, niet zonder een stukje geschiedkundig overzicht van de plaats en het recht van het Latijn. Hij brengt zelfs ‘enige punten als zuiver persoonlijke opvattingen’ naar voren die bij de bewerking in acht moeten worden genomen. Enerzijds beschouwt hij het Latijn als een sacrale taal en vindt hij dat het Nederlands nog niet ten volle voldoet als sacrale cultustaal. Anderzijds

<sup>51</sup> PREIN: *De maaltijd des Heren* 40. Dit aspect van de H. Mis heeft volgens hem ook gevolgen voor de plaats van het tabernakel in het kerkgebouw. Daarover doet hij in datzelfde jaar uitvoerig uitspraken in een andere publicatie van zijn hand, een jaar vóór de pauselijke uitspraken na het congres van Assisi en in harmonie met de later verschenen richtlijnen van het H. Officie: J.A.M. PREIN: ‘Parochiealtaar en Tabernakel’, in *Tijdschrift voor Liturgie* 40 (1956) 300-304.

<sup>52</sup> C. PAUWELS: ‘Boekbespreking: Prein: *De Maaltijd des Heren*’, in *Het Schild* 33 (1956) 264.

<sup>53</sup> J.A.M. PREIN: ‘Boeken. I. liturgische, latijnse’, in *Liturgisch Woordenboek* I 287-292 en ‘Dodenliturgie. II. De bronnen van de huidige ritus; III. Geschiedenis van de romeinse ritus; IV. De betekenis van de uitvaartritrus; V. Het proprium bij de begrafenis’, in *Liturgisch Woordenboek* I 544-551.

<sup>54</sup> WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 42-43.

<sup>55</sup> J.A.M. PREIN: ‘Causerie naar aanleiding van de plannen tot uitgave van een Nederlands rituaal’, in *Tijdschrift voor Liturgie* 37 (1953) 184-191.



zoekt Prein naar openingen voor het gebruik van de volkstaal. Vooreerst om zo tegemoet te komen aan de behoeften van de zielzorg; ten tweede om het nemen van particuliere en niet terdege beredeneerde initiatieven de pas af te snijden. Het heeft in zijn ogen echter weinig zin om het procédé van tweetaligheid in te voeren. Vooral voor de devotie is dat volgens hem niet bevorderlijk. Veeleer is Prein voor ofwel de invoering van alleen de volkstaal, ofwel om deze facultatief te stellen voor: 1) de teksten bij de ceremoniën die aan de gelovige een belangrijk aandeel geven in de te voltrekken ritus en zijn actief optreden veronderstellen; 2) alle teksten die een verklarende uitleg zijn van een te voltrekken symbolische handeling; 3) alle teksten die bedoeld zijn om door de gelovigen te worden meegebeden (vooral buiten het kerkgebouw) of die hoofdzakelijk dienen ter opwekking van de devotie der aanwezigen. Verder pleit hij ervoor om het gebruik van de volkstaal voorlopig te beperken tot een besloten kring. Immers, daar ontsticht een minder goede tekst niet zo sterk. Langs die besloten kring kan men dan langzaam binnendringen in de kerk, bij voorkeur langs de weg van de doopritus. 'De zaak moet langzaam groeien: het gebruik van de volkstaal in de besloten kring moet het goed recht en de behoefte van de levende taal bewijzen'.<sup>56</sup> Tenslotte merkt hij op dat eigenlijk een herziening van het rituaal meer acuut is dan een vertaling.

Als voorzitter van de Bisschoppelijke Commissie maakt Prein zelf veel werk van de herziening en de vertaling der ritualen. Hij maakt de projecten en vertalingen, wint bij de andere leden van de commissie advies in en verwerkt hun op- en aanmerkingen tot een uiteindelijk geheel.<sup>57</sup> Met Pasen 1957 verschijnt de door hem geredigeerde nieuwe huwelijksritus. In datzelfde jaar schrijft hij, in opdracht van de Liturgische Federatie in Nederland, een kleine brochure met een toelichting op die nieuwe huwelijksritus.<sup>58</sup> En het lijkt er sterk op dat hij, op de eigen vertrouwde manier, zijn medepriesters in het aartsbisdom in 1955 al een beetje wil voorbereiden op de komst van het nieuwe rituaal, namelijk door hen in een artikel iets te vertellen over de geschiedkundige ontwikkeling van dit sacrament.<sup>59</sup> Ook met de uitgave van het nieuwe rituaal voor het begrafenisritueel, het doopsel en de ziekenzalving blijft de naam van Jan Prein verbonden. De tekst daarvan had hij reeds zo goed als definitief uitgewerkt toen hij onverwacht stierf. Op dat moment was Prein trouwens, op vraag van de Belgische kardinaal Van Roey, een samenwerkingsverband aangegaan met de Vlaamse Commissie voor het tweetalig rituaal. Ten behoeve van een uniform rituaal voor heel het

<sup>56</sup> PREIN: 'Causerie' 190.

<sup>57</sup> H. Wegman getuigt in dit kader 'Als lid van de (...) commissie heeft hij mede de nieuwe riten ontworpen voor de huwelijksluiting en voor de ziekenzalving, en de vernieuwing van de begrafenisritus voorbereid.' Zie WEGMAN: 'Prein' 2263.

<sup>58</sup> J.A.M. PREIN: *De nieuwe huwelijksritus: toelichting voor de geestelijkheid* (Hilversum 1957. 16 p).

<sup>59</sup> J.A.M. PREIN: 'De oorsprong van de liturgische huwelijksluiting in de romeinse ritus', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 28 (1955) 50-60. Dit artikel is overigens weer een herschrijving van het collegetraktaat van 1953.

Nederlands taalgebied was hij zijn langdurig bewerkte en reeds zoveel besproken projecten nog eens geduldig aan het herzien.<sup>60</sup>

### 7.3. Instituut tot voorlichting in de zielzorg en in de Katholieke Actie in het Aartsbisdom Utrecht, Sectie Liturgie

Omdat het werk van de Liturgische Vereniging van het aartsbisdom Utrecht reeds enkele jaren stil ligt, doet haar bestuur in de jaren vijftig een beroep op de aartsbisschopcoadjutor Bernard Alfrink om een doorstart te kunnen maken. Zo vraagt zij hem om, in de lijn van *Mediator Dei* en parallel aan de reeds bestaande commissie voor de kerkelijke muziek en kunst, de Liturgische Vereniging om te zetten in een ‘commissie ter bevordering van het liturgisch apostolaat’. Na enig overleg met betrokken instanties geeft Alfrink zijn goedkeuring. En zo wordt op 3 maart 1955 de Sectie Liturgie opgericht als afdeling van het Instituut tot voorlichting in de Zielzorg en in de Katholieke Actie in het Aartsbisdom Utrecht. Als vertegenwoordiger van laatstgenoemd instituut wordt Prein gevraagd om in de Sectie Liturgie zitting te nemen.<sup>61</sup>

Deze Sectie ziet als haar programma: 1) voorlichting te geven in de liturgische zielzorg; 2) de liturgische beleving door priesters, religieuzen en leken te helpen bevorderen.<sup>62</sup> Het meest bekende project van dit aartsdiocesaan liturgisch orgaan is de ‘Gemeenschapsmis’, ook wel ‘Het Utrechts experiment’ genoemd.<sup>63</sup> Prein geldt overduidelijk als één van de grote initiatoren en de spil van dit project. Reeds vijf maanden na zijn aantreden in de Sectie Liturgie geeft hij tijdens een vergadering uitleg over zijn concept van de *Missa Dialogata*. In de zomer van 1956 gaat ‘Het Utrechts experiment’ van start in dertig proefparochies, twintig in het aartsbisdom en tien in het nieuw opgerichte bisdom Groningen, dat nog steeds bij de activiteiten van de Sectie is betrokken. Op 16 november 1956 houdt Prein voor de Liturgische Vereniging in het bisdom Roermond een inleiding over de gemeenschapsmis en haar experiment. Deze inleiding verschijnt in 1957 integraal in de *Nederlandse Katholieke Stemmen* en roept diverse reacties op in

<sup>60</sup> VERHEUL: ‘In memoriam Prof. J.A.M. Prein’ 368. Deze Vlaamse Commissie is pas eind 1956 opgericht.

<sup>61</sup> *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 28 (1955) 73-74; WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 31-71.

<sup>62</sup> *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 28 (1955) 74.

<sup>63</sup> Over de ‘gemeenschapsmis’ bestaat veel literatuur. Zie hiervoor o.a. R. BOT: *Zingt allen mee* (Utrecht / Kampen 2003) 684-700; WILDERBEEK: *Bewogen liturgie*; B. VAN BILSEN: ‘Gemeenschapsmis’, in *Liturgisch woordenboek* I 838-849; B. VAN BILSEN: ‘Vernieuwing in de eucharistieviering’, in *Sanctissima Eucharistia* 50 (1958) 255-285. Het idee van de gedialogeerde mis was op zich niet nieuw; wel is nieuw dat zij nu onder leiding van Prein met officiële goedkeuring van de aartsbisschop én met duidelijke afperking van bovenaf experimenteel wordt ingevoerd en inge oefend. Dit gebeuren kreeg al gauw een sneeuwbal effect naar de andere Nederlandse bisdommen toe.

het land.<sup>64</sup> In zijn uitleg over de gemeenschapsmis werpt Prein een vernieuwende blik op de ‘H. Mis’. Zo is de verspreiding en de inburgering van het woord ‘eucharistieviering’ grotendeels aan hem te danken, alsook de interpretatie ervan als een sacrament van lof en dankzegging én als een sacrament van verzoening en smeking.<sup>65</sup>

#### 7.4. Liturgische Federatie in Nederland

Door de oprichting van de Sectie Liturgie kan het aartsbisdom Utrecht, na een periode van inactiviteit, weer toetreden tot de Liturgische Federatie in Nederland. Juist vanwege zijn functie in de Sectie Liturgie wordt Prein, namens het aartsbisdom, afgevaardigd om bestuurslid te worden van de Liturgische Federatie in Nederland. In de schoot van dit orgaan werkt Prein onvermoeibaar aan een project voor een eventuele brevierhervorming. Via zijn uitgebreid historisch onderzoek naar de ontwikkeling van het brevier, dit – heel praktisch – ten behoeve van de samenstelling van zijn eigen collegetraktaten, heeft hij ondertussen een grote schat aan informatie verzameld. Informatie die hij nu zelfs kan gebruiken voor een nog hoger doeleind. Wanneer per 1 januari 1956 een nieuw decreet ter vereenvoudiging van het breviergebed van kracht gaat, voelt Prein het dan ook als zijn taak om de collega-priesters in zijn bisdom wegwijs te helpen bij alle vernieuwingen.<sup>66</sup>

Dat Prein halverwege de jaren vijftig in liturgische kringen in Nederland zeer veel gezag, respect en erkenning heeft verworven, blijkt uit het feit dat hij in 1956 met algemene stemmen gekozen wordt tot voorzitter van de Liturgische Federatie. Prein neemt deze functie echter niet aan omdat hij reeds met teveel werk is belast. Hij durft zelfs geen functie in het dagelijks bestuur aan te nemen, omdat hij bang is deze functie niet naar behoren te kunnen vervullen. Wel staat hij altijd gereed om hoe dan ook te helpen.<sup>67</sup>

## 8. Onverwachte wendingen

De bestudering van Preins activiteiten in allerlei liturgische netwerken in Nederland leidt tot enkele belangrijke conclusies. Vooreerst blijkt uit deze activi-

<sup>64</sup> J.A.M. PREIN: ‘Actieve deelname door de Gemeenschapsmis. Verantwoording van een experiment’, in *Nederlandse Katholieke Stemmen* 53 (1957) 1-13. Wat de reacties betreft, zie o.a. ‘Discussie om de gemeenschapsmis’, in *Tijdschrift voor Liturgie* 41 (1957) 187-208.

<sup>65</sup> Deze visie is ook in zijn traktaten over de Romeinse Misritus terug te vinden.

<sup>66</sup> J.A.M. PREIN: ‘Het Brevieren vanaf 1 januari 1956’, in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 28 (1955) 140-142; ‘Afwijkingen in de Miscelebratie en het Brevieren gedurende de Goede Week’, in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 29 (1956) 48-50; ‘Mis en Brevier in de Goede Week’, in *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 30 (1957) 46-48.

<sup>67</sup> VERHEUL: ‘In memoriam Prof. J.A.M. Prein’ 369.

teiten een groeiende aandacht en zorg van Prein voor de liturgie in het pastorale veld. Een pastorale beweging die we, zoals reeds gezegd, niet terugvinden in zijn collegetraktaten. Daar wordt wel zo nu en dan heel in het kort iets gezegd over actuele ontwikkelingen, maar nooit wordt er pastoraal-liturgisch stilgestaan bij de liturgie, ook niet in zijn traktaten van de jaren vijftig. Hierbij kan ter verdediging worden aangevoerd dat de jongste edities dateren uit de periode 1951-1954, terwijl Prein pas vanaf 1952 in sneltreinvaart lid is geworden van een aantal belangrijke liturgische organen. Dit lijkt ons echter géén afdoende verklaring. Reeds vóór 1951 was de liturgische praktijk aan de basis al sterk in beweging.<sup>68</sup> Prein wist daar zeker vanaf, maar was heel voorzichtig. Naar de studenten toe koos hij blijkbaar bewust voor de veilige weg hen uitsluitend een gedegen kennis en inzicht in de ontwikkeling van de liturgie bij te brengen, als een basis voor eigen liturgisch functioneren in de toekomst. Volgens ons is er echter ook nog wat anders aan de hand. Het komt ons namelijk voor dat Prein een pastoraal-liturgische benadering van het vak liturgie niet beschouwt als een wetenschappelijke benadering. Bovendien hoort hij naar ons gevoel nog bij de generatie van liturgiewetenschappers die zich laten leiden door de wens de mensen dichterbij de schoonheid en rijkdom van de Romeinse liturgie te brengen. Daar staat tegenover dat Prein door zijn gewild en ongewild betrokken raken bij diverse liturgische organen in Nederland uiteindelijk steeds meer open is gaan staan voor de vragen en problemen die steeds feller opklonken uit het pastorale veld, en dat hij steeds dringender de nood heeft gevoeld om de liturgie zelf ook dichterbij de mensen te brengen. Dát de bestaande liturgie om een hervorming vroeg, was hem via zijn eigen liturgiewetenschappelijk onderzoek en het contact met andere liturgiewetenschappers steeds meer duidelijk geworden. Zo reageerde Prein bijvoorbeeld positief en enthousiast op de door Rome voorgestelde vernieuwingen aangaande de paasvigilie. Voor een hervorming van de liturgie wilde Prein zich zelfs persoonlijk inzetten. Zo durfde hij meer dan eens openlijk suggesties aan te dragen om bij een mogelijke hervorming 'mee te nemen'. Bij dit alles dient vermeld dat Prein nog wel heel klerikaal en Rome-gericht dacht. In zijn visie dienen priesters een voortrekkersrol in te nemen met betrekking tot de liturgie. Verder bezat Prein een groot ontzag voor, geloof in en trouw aan de kerkelijke hiërarchie. Met een positieve, hoopvolle verwachting richting 'Rome' hield hij zichzelf en anderen voor de evolutie niet te forceren, niet in het wilde weg te gaan experimenteren, maar zich aan de voorgeschreven regels te houden en geduld te oefenen. Door zijn gezags- en traditiegetrouwe houding en door het ontzag voor zijn opgebouwde liturgiewetenschappelijke kennis kreeg hij uiteindelijk een belangrijke plaats toebedeeld in kerkelijk erkende liturgische organen als de Ritualencommissie, de Sectie Liturgie en de Liturgische Federatie in Nederland. Hete hangijzers binnen de Liturgische Beweging, zoals het gebruik van de volkstaal en de gedialoogde mis,

<sup>68</sup> Te denken valt aan de discussies die ontstonden naar aanleiding van H. BOELAERS et al.: *Onrust in de zielzorg* (Utrecht 1950).

vonden mede onder zijn impuls officiële steun van en positieve bevestiging door het Nederlands episcopaat. Meer nog, gesteund door het kerkelijk gezag in Nederland, kreeg hij een leidende positie toebedeeld om de hervorming en vernieuwing van de liturgische boeken en de liturgie zelf op een zinvolle en wetenschappelijk verantwoorde wijze gestalte te geven en in te voeren. In deze positie heeft Prein zichzelf geprofileerd als een belangrijke liturgische voortrekker én een bruggenbouwer tussen Liturgische Beweging, Liturgiewetenschap en kerkelijke hiërarchie.<sup>69</sup>

Aan de glansrijke carrière van Prein komt echter geheel onverwacht een einde wanneer hij op 15 oktober 1957 overlijdt. Na een visite aan de pastoor van Driebergen wordt hij thuis onwel en sterft in de armen van zijn collega en vriend Gerrit Abbink.<sup>70</sup> Aldus wordt abrupt een streep getrokken door allerlei plannen. Toch laat Prein zowel de priesteropleiding van het aartsbisdom Utrecht als de liturgiewetenschap in Nederland niet verweesd achter. Naast zijn eigen werken laat hij een opvolger van formaat na. Zelf had hij het blijvend als een pijnlijk gemis ervaren dat hij nooit de kans had gekregen om verder te studeren te Rome en zich zo te bekwamen in de liturgiewetenschap. Daarom zorgde hij ervoor dat één van zijn veelbelovende studenten niet alleen naar Rome, maar ook nog naar Parijs werd gestuurd voor een specialisme in de liturgiewetenschap: Herman Wegman.<sup>71</sup> Deze zou op eigen wijze de liturgiewetenschap in het Utrechtse verder uitbouwen.

## Summary

This article *Jan Prein (1901-1957). Pioneer of a scholarly approach to liturgical studies* contains a biography of the liturgy teacher Jan Prein. It forms part of a PhD research project on Liturgical studies at Roman Catholic theological academies in the Netherlands during the twentieth century.

Prein was a liturgy lecturer at the archdiocesan major seminary of Rijsenburg, from 1935 until 1957. Although he started as an autodidact, he developed into a respectable academic with regard to liturgical studies in the Netherlands. As a lecturer he was the one at Rijsenburg who separated the historic approach from the teaching of the rubrics, an independent position within the field of the study of church history, under the title 'History of the Liturgy'.

Furthermore, it is interesting to see that Prein became active within various liturgical networks in the Netherlands. Because of his loyalty towards authority and tradition, as well as the respect he had earned for his knowledge of the liturgy, he was eventually assigned an important position in liturgical institutions and committees officially recognised by the church, such as the *Ritualencommissie* (Rituals Committee), the *Sectie Liturgie* (Liturgical Department) and the *Liturgische Federatie* (Liturgical Federation) in the Netherlands. In this position Prein created a distinct profile for himself as a significant litur-

<sup>69</sup> VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 369; HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 370-372; WILDERBEEK: *Bewogen liturgie* 48-50.

<sup>70</sup> *Interview Abbink*, 4 mei 2004.

<sup>71</sup> WILDERBEEK: 'Professor Prein' 42; PREIN: *J.A.M. Prein* 35.

gical pioneer and a builder of bridges between the Liturgical Movement, Liturgical studies and Ecclesiastic hierarchy in the Netherlands.

Petra Versnel-Mergaerts is als promovenda verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Universiteit van Tilburg. <p.j.versnel@uvt.nl>